

«ПОТІК СВІДОМОСТІ» ЯК ЗАСІБ РОЗКРИТТЯ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ГЕРОЇНИ В РОМАНІ О. ЗАБУЖКО «ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКОГО СЕКСУ»

К.С.Абрамова, О.В.Пуніна

Анотація. У статті окреслено теоретичні контури поняття «потік свідомості». Аналізується специфіка використання методу «потіку свідомості» як форми розкриття самореалізації жінки у романі Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу».

Ключові слова: потік свідомості, самореалізація, жанр, нарація, жіноче письмо.

Оксана Забужко на сьогодні є однією з найпопулярніших і найбільш критикованих українських авторок покоління 80-років ХХ ст., творчість якої започатковує виразну лінію українського літературного фемінізму та постколоніалізму. Її, один із найскандальніших у 90-х роках, роман «Польові дослідження з українського сексу», який одразу після першої публікації став помітною подією в українському літературному житті через те, що містить в собі відверті еротичні сцени та сміливі міркування про жіночу ідентичність, українським літературознавством сміливо вписується в контекст феміністичної парадигми.

Роман «Польові дослідження з українського сексу» вийшов друком 1996 року у видавництві «Згода» (Київ). Це прозовий твір, що потребує детального осмислення та глибокого аналізу. Головна увага Оксани Забужко зосереджена на дослідженні внутрішньої драми жінки-інтелектуалки, яка прагне реалізувати себе у житті. Авторка спробувала поглянути на українське життя збоку; це дозволило їй зробити широкі філософські узагальнення.

Твору «Польові дослідження з українського сексу» присвятили свої праці Тетяна Шарова, Софія Філоненко, Людмила Таран, Галина-Параска Рижкова, Ніла Зборовська, Тетяна Тебешевська-Качак, приділяючи увагу таким аспектам роману, як інтертекстуальність імен, особливості зображення «нової» героїні, концепція особистості жінки, художні особливості твору, феміністичний характер роману. Проте з позиції методу «потіку свідомості» як засобу розкриття особистісного потенціалу героїні твору в літературознавчій науці увага не приділялась. Тому звернення до теми ««Потік свідомості» як засіб розкриття особистісного потенціалу героїні в романі О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу»» цілком виправдане й актуальне. Дослідження цієї теми допоможе скласти якнайповніше уявлення про індивідуальний стиль авторки, а саме про незвичний спосіб викладу думок головної героїні роману.

Жанр «Польових досліджень з українського сексу» завдав чимало клопоту критикам: у творі знаходять ознаки філософського роману, роману-сповіді, феміністичного роману, мемуаристики, автобіографії, щоденника, психоаналітичного дослідження, есеїстики. Суміш жанрів часто спричиняє визначення цього твору як «аморфного» (М. Рябчук). Суміш жанрів відзначається дослідниками як типова ознака жіночої й феміністичної літератури: так, Р. Брайдоггі стверджує, що «сильна сторона багатьох феміністських текстів полягає в їх здатності комбінувати й змішувати жанри, з метою досягнення несподіваних, дестабілізуючих наслідків» [1, с.16].

«Польові дослідження українського сексу» – роман «літературний». Можна сказати, що авторка декларує жіночу ідею в новій українській літературі. Він є своєрідною спробою пробитися до чоловічого світу, порушити його герметичність, адже чоловік-переможець не потребує жінки-переможниці. «В Оксани Забужко ситуація модернізується: обоє, жінка і чоловік, творці, автори. Чоловік традиційно вибирає мистецтво і захищає в ньому свій «герметизм». Розщеплена між мистецтвом і життям, жінка в романі Оксани Забужко відбиває цей внутрішній конфлікт: жінка чуттям знає, що тільки любов «єдина здатна нас ослонити», захистити і вберегти, однак неабиякий

мистецький дар примушує ненавидіти жіночу природу, свою залежність. Жінка прагне самостійності духу, самодостатності, тим паче, що власний «комплекс мужності» часто ставить її вище над чоловічої пороодою» [2, с.117].

О. Забужко заявляє про автобіографічність «Польових досліджень з українського сексу» як про принципову авторську позицію: «Чому дала своїй героїні власне ім'я і біографію? Це означає, що, як автор, відповідаю за екзистенційну достовірність того естетичного досвіду, який виражений у творі. Тобто, прошу читача трактувати це серйозно. Я ж, вибачайте, теж продукт української літератури з усім її вихованням, тому намагалася пробити в самій собі, зняти певні табу на проговорення певних речей, які ніколи не називалися. Зняти табу на мовчання для себе – зробити літературою ті речі, які літературою досі не робилися. Робити ж це під маскою традиційної художньої умовності, тобто «загримувавши» героїню до невпізнанності, означало б для мене знизити ймовірність бути почутою. Тому це досить свідомо провокація, скажімо, на рівні падання на амбразуру. Я плачу за це своїм іменем і репутацією – своєрідною конвертованою валютою» [3, с.3].

Автобіографічність твору, на наш погляд, є його сильною стороною, запорукою цілісності, попри «жанрову плинність». Також автобіографічність пов'язана з таким важливим і усвідомленим самою письменницею принципом творення образу жінки як показ її «зсередини», переакцентування із зображення зовнішньої поведінки на зображення складного внутрішнього світу героїні.

Форма художнього тексту Оксани Забужко – довгий внутрішній монолог героїні-нараторки, який нагадує відомий метод «потому свідомості». Стиль «потому свідомості» напрочуд неоднорідний: в ньому присутня як розмовна, місцями навіть вульгарна мова, так і поетична (у творі наявні фрагменти поезій Забужко та багатьох інших українських авторів). Довгий монолог нараторки інколи переривається звертаннями до фіктивної аудиторії: «*Леді й джентльмени; пані й панове...*» [4]. Взагалі, мові героїні притаманні довгі, складні речення, з багатьма ускладненнями та знаками пунктуації. Деякі речення можуть «розповзатись» на цілу сторінку і навіть більше. Це допомагає створювати дещо «сповідальну» атмосферу – читач нібито опиняється серед думок головної героїні, в яких немає чіткого порядку, визначеності – просто потік свідомості.

Якщо говорити про лексику, то можна помітити багато особливостей, зокрема використання вульгаризмів, наприклад: *довбаний, ні фіга, хреновіше, на хера, блядська, придурак, мудака, паскудна, підйобувати, суки, хрін з ним, падли, а також вигуків на кшталт блін, йолки-палки, ну блін ваще* тощо [4]. Ці слова О. Забужко вживає, насамперед, для передачі душевного стану героїні, особливостей її стосунків; для того, щоб наблизити мову тексту до життєвих реалій, де не всі і не завжди спілкуються суто літературною «книжною» мовою. Також налічується багато жаргонізмів та просторічних слів та словосполучень: *сачконути, трахнути, приблатньономним, матом засандалити, блатне бабисько, мордобійний, фраєр, дезик, забембаний, кайфувала, кльовий, чувіха, чувак, ментарня, корєш, баба, замахатись, зечка-блатнячка* [4] та інші. Вони вживаються з тією ж метою, що й вульгаризми. Ще однією особливістю мови роману є своєрідне поєднання цілих фраз у одне слово за допомогою дефісів, або просто створення складних слів – можна сказати, авторських неологізмів: *казна-якій-з-ряду-йому-же-несть-кінця, сякого-не-якого, діорівські-сен-лоранівські, болісно-жаждиво, розпити-лаціння-стюю-пусю-ну-скажи-мені-жебоніння, промінно-заворожене, тонюня-провисла, грубувато-хлоп'яцьким, мінливо-ряхтучий, смолисто-тягучіше* [4]. Такими словам письменниця передає відтінки почуттів, півтони настрою; ці слова відтворюють для читача нові поняття та образи. Деколи зустрічаються іншомовні запозичені слова: *джус, гай (в значенні хлопець), дєвочка, муж, глупа, победітельніцей, дрінк, братік, саберб, по верьовочке, мужчина* [4]; деякі поняття для передання колориту авторка не перекладає з англійської мови, наприклад: *brokenrelationship, straightafterthedivorce, fearofintimacy, suicidalmooods, studwoman* [4]. Наявно чимало зменшувально-пестливих слів: *комашкою, вустонька, кожушка, гостренький, дівчинка, слідочок, головонька, манюня, золотце* [4], – вони надають тексту тонкої вишуканої жіночності, зі

співчутливо-жалісним ставленням до навколишнього, а іноді й до себе.

Стає очевидним, що Оксана Забужко на перший план виносить два аспекти нарративної стратегії. По-перше, оповідь будується на основі використання методу «потіку свідомості», що спрямований на втілення принципу постмодерністської чутливості. Героїня твору Оксана виступає і як суб'єкт оповіді, і як її об'єкт, бо вся нарація підпорядкована висловленню нею власних емоцій і переживань, що спрямовані переважно на осмислення недавніх особистих і відносно далеких та недалеких історичних подій. Тому особливе значення надається концепту пам'яті. По-друге, самоосмислення героїні «Польових досліджень з українського сексу» відбувається із застосуванням прийомів психоаналізу й відповідної термінології. Зокрема вона аналізує власний стан, визначає особливості психічного життя інших, звертається до питання психології творчості, адже вона сама та її коханий чоловік – митці. У цілому створюється образ психічного стану не окремої людини, а власне феномена – явища жінки в українському постколоніальному суспільстві, яка бореться зі стереотипами поведінки, що є наслідком колоніального минулого країни.

Щодо теоретичного аспекту такої специфічної форми оповіді, як «потік свідомості», дослідник І. Помазан стверджує, що це – художній засіб (метод) зображення внутрішнього світу людини, що полягає у безпосередньому відтворенні «зсередини» плину її роздумів, переживань, настроїв як складного психологічного свідомо-підсвідомого процесу, своєрідний спосіб фіксації та вираження найприхованіших складників цього процесу. «Потік свідомості» нерідко називали розширеним внутрішнім монологом, доведеним до абсурду [5, с.63]. Школа «потіку свідомості» сформувалася на початку ХХ ст. Її представники (Дж. Джойс, Марсель Пруст, Вірджинія Вулф, Гертруда Стайн) використали «потік свідомості» насамперед як «техніку», спосіб розповіді, який полягав у тому, щоб показати психічний процес детально, з точнішою фіксацією думок, почуттів, підсвідомих поривань, у вигляді «потіку», «ріки» [5, с.64]. На думку інших дослідників, «потік свідомості» – один із провідних прийомів літератури модернізму. «Потік свідомості» в художній літературі є екстремальною формою внутрішнього монологу, яка (часто за допомогою прийому монтажу) імітує безпосередню передачу хаотичного процесу внутрішнього мовлення людини [5, с.68].

«Потік свідомості» у Оксани Забужко – це возведений до масштабів літературного методу внутрішній монолог, пряме відтворення процесів внутрішнього життя людини, немов «самозвіт почуттів». У романі «Польові дослідження з українського сексу» бачимо такі риси використання методу «плину свідомості»: головна героїня живе напруженим внутрішнім життям, схильна до роздумів; сюжет твору – плин думок, настроїв, вражень, почуттів головної героїні; відсутність чіткої послідовності; художній час роману – час «життя душі» героя: минуле, теперішнє, майбутнє; стилістична неординарність твору; глибокий психологізм.

Ще одна дуже вагома риса методу «потіку свідомості» – інтертекстуальність. «Польові дослідження з українського сексу» О. Забужко можна вважати класичним зразком «поліфонічного роману» (за М. Бахтіним). Саме концепція «поліфонічного роману» М. Бахтіна і стала основою для виникнення терміна «інтертекстуальність», запровадженого теоретиком постструктуралізму, французькою дослідницею Ю. Крістєвою в 1967 році для позначення наявності зв'язків між текстами, завдяки яким вони можуть так чи інакше покликатися один на одного. Характерною для тексту стає суб'єктивність оповіді, внутрішні монологи та діалоги, цитати й алюзії, органічно вплетені в авторську мову. Літературознавець Т. Гундорова вказує на ознаки інтертекстуальності «Польових досліджень»: «Постмодерністська фактура роману «Польові дослідження» відверто поліфонічна – вона твориться на основі відкритої фрагментарності, цитування і автоцитування, переказу чужого мовлення, залапкованих чужих слів, щедропересипуваних англійськими виразами» [6].

Використовуючи метод «плину свідомості» О. Забужко вдало демонструє на сторінках роману самореалізацію Оксани, головної героїні твору. Спочатку необхідно звернути увагу на те, що імена авторок-жінок дуже рідко згадувались на початку літературного процесу. На нашу думку, причина

криється в тому, що у жінки був статус берегині домашнього вогнища. Багато століть поспіль письменники демонстрували тільки чоловічий погляд на світ. Так, вони намагалися зобразити і психологію, і характери, і таланти жінок, але не завжди це виходило повноцінно. Поява жіночої прози характерна добі модернізму, тобто кінцю XIX – початку XX століття. У цей час починає утверджуватися роль жінки в соціокультурних процесах. Виникає образ «нової» жінки, яка вийшла за межі призначення, що було вигадане поколіннями. Жінка починає надавати перевагу самореалізації, критично ставитися до «наполягання суспільства на заміжжі як єдиній запоручі повноцінного жіночого існування» [7]. Тепер жінки стали створювати власні активні рухи, почали боротися за сприятливі соціальні умови для їх духовного та інтелектуального розвитку.

На рубежі століть уперше помічаємо виразний конфлікт поколінь. Українські феміністки нарешті почали відстоювати інтереси інтелігентного жіноцтва. Відстоювали інтереси вони не тільки словесно, а й шляхом створення власного літературного простору, де робили чіткий наголос на соціальній гендерній ідентифікації. З часом феміністичний рух набував нових ідеологічних значень, але звертаємо увагу на те, що ніколи не втрачалось одне, правдиве й вічно актуальне – самореалізація та творча праця жінки. Створювався образ інтелектуальної, духовно сильної жінки, а не фізично сильної, з молотом в руках.

Життя героїні О. Забужко розвивається вже ніби за умов цілком досягнутої рівноправності статей. Письменниця відкинула традиційне зображення жінки й створила нову героїню, яка, не задовольняючись ролями слухняної дружини, улесливої коханки чи жертви сексуальних домагань, намагається самореалізуватися, сама творить себе й кар'єру. Оксана виходить із родинних обумовленостей і ролей, так би мовити абстрагується від традиційного патріархального уявлення про жіночу екзистенцію. Трансформація суспільної свідомості зробила з неї вільну громадянку, навчила заробляти гроші і бути незалежною. Стосунки Оксани з соціумом у творі вже не є лише емоційними, а мають інтелектуальний і політичний характер. Героїня сконцентровується на власному центрі свого «Я».

Героїня безперервно курсує поміж Києвом та Нью-Йорком, читає лекції в американських університетах, відвідує наукові конференції, «тусується», що називається, з американською літературою та інтелектуальною богемою. Вона досягла певних успіхів в академічному світі: її ім'я було згадано в «The Review of Literary Journals», вона опублікувала статтю в «Partisan Review», яку згодом цитували в «The Times Literary Supplement». Вона також пише вірші, деякі з них було перекладено англійською [8, с.292]. Жінка відкрита до комунікації і прагне реалізувати себе в якомога ширшій сфері художньої та інтелектуальної діяльності, використовуючи при цьому всю свою міць та енергію. Вона постає «гранично суб'єктивною, сексуальною, інтелектуальною» [7; с.86]. Створення такого образу жінки-інтелектуалки зумовлено існуванням реальних життєвих прототипів – високоосвіченої жіночої еліти. Для героїні характерне інтенсивне внутрішнє життя, напружений пошук відповідей на наболілі питання. У своїх поглядах і переконаннях вона наближається до філософів, піддаючи сумніву правильність «влаштування» світу. Це підтверджує її усюдисуща цікавість, яка не задовольняється готовими відповідями. Оксана ставить перед собою питання, що в подальшому мають значний вплив на її життя. Мисткиню-науковця турбують думки, пов'язані з суїцидальним наміром: «...А чому б не тепер?.. Не вже?.. Чого чекає?» [4].

Оксані властива внутрішня дисгармонійність, боротьба між «ноювою жінкою» і «патріархальною жінкою», між бажанням бути сильною і слабкою, між активною і пасивною жіночими позиціями, між прагненням бути абсолютно вільною і прагненням міцного родинного й любовного зв'язку. Довга оповідь головної героїні не підпорядкована хронології чи логіці, вона подається як ланцюг асоціацій, викликаних найрізноманітнішими зовнішніми обставинами, що є характерним для методу «потоків свідомості». У центрі цієї оповіді – аmour fou між нараторкою та українським митцем – стосунки, сповнені психологічної експлуатації та насильства [8, с.291]. Концепція сильної жінки тут розкривається в розвитку художнього конфлікту двох рівних духом

особистостей. Забужко продемонструвала нам ситуацію зіткнення сильної жінки та сильного чоловіка, в якій наголошено на гендерній різниці у сприйманні ними одне одного: Оксана мріє про рівного їй партнера, а Микола в той час не терпить біля себе «жінку-переможницю», він просто боїться суперництва і всілякими засобами намагається зламати її, принизити. Забужко вміло використовує прийом «ремінісценції» (від лат. згадка), що теж є дуже характерним для методу «потоків свідомості».

Специфіка розкриття самореалізації жінки в цьому романі полягає ще й в тому, що Оксана є проводирем для співвітчизників, які не позбулися стереотипів поведінки й мислення, вироблених під впливом колоніалізму. Вона намагається розвинути їх національну самосвідомість. І партнера для утворення родини бачить як національно свідому особистість, рівну собі.

У фіналі «Польових досліджень з українського сексу» О. Забужко «вивела на сцену» образ «наївної феміністки» Донни, яку цікавить історія головної героїні: американка пише дисертацію про гендеризм в посткомуністичній політиці. Образ Донни відтворений в іронічному ключі: комічний ефект справляє контраст між «наївними», дещо дитячими питаннями феміністки і справдешньою глибиною страждання героїні роману. Іронія поетеси Оксани обертається самоіронією: терапія за «американським зразком» (яку вона проводить над українською культурою) неспроможна позитивно змінити навіть її власну долю, не говорячи вже про цілий народ: комплексу рабства неможливо позбутися, лише назвавши речі своїми іменами й віднайшовши їх коріння в «анамнезі» (як це робиться у психоаналізі). Також у фіналі роману – відмова героїні від суїцидального наміру. Кінцева сцена стверджує одвічні вітальні цінності – саме життя як найвищу з них. Міцну закоріненість жінки в життя, її «живучість» всупереч світовому абсурду вважаємо істотними рисами естетичного ідеалу роману О. Забужко.

Отже, фінал твору все одно оптимістичний. Героїня, що в юності мріяла про смерть над Атлантикою, бажає щасливої подорожі літаку, на якому повертається додому. Вміло скориставшись методом «плину свідомості», О. Забужко передала всі емоції та думки головної героїні, розкрила шляхи її самореалізації, продемонструвала не тільки образ «зсередини», а ще й неодноримість і складність її психічного життя. На нашу думку, в сюжетному творі це зробити було б набагато важче.

Анотація. В статті обозначены теоретические контуры понятия «поток сознания». Анализируется специфика использования метода «потока сознания» как формы раскрытия самореализации женщины в романе Оксаны Забужко «Полевые исследования украинского секса».

Ключевые слова: поток сознания, самореализация, жанр, наррация, женское письмо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брайдотти Р. Женские исследования и политики различия / Р. Брайдотти // Введение в гендерные исследования. – Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С. В. Жеребкина. – Харьков : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алетей, 2001. – С. 13-22.
2. Зборовська Ніла. Феміністичні роздуми / Ніла Зборовська. – Львів, 1999. – 336 с.
3. Забужко О. «Гріхівнам досить!»: Інтерв'ю / Оксана Забужко // Молодь України. – 1995. – №124. – С. 1, 3.
4. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу: роман [Електронний ресурс] / Оксана Забужко. – К., 1996. – Режим доступу: http://royallib.com/book/zabugko_oksana/polov_dosldgennya_z_ukranskogo_seksu.html
5. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : підруч. для студ. ф-ту «Референт-перекладач» / І. О. Помазан ; Нар. укр. акад., [каф. українознав.]. – Х. : Вид-во НУА, 2010. – 256 с.
6. Мислива В. Інтертекстуальність імен у творчості Оксани Забужко [Електронний ресурс] / В. Мислива // Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/6396/1/vip_58_41.pdf
7. Філоненко С. Концепція особистості жінки в українській жіночій прозі 90-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / Софія Філоненко // Режим доступу: <http://refdb.ru/look/2096147-p16.html>
8. Герльт Є. Польові дослідження націоналістичного дискурсу: випадок Оксани Забужко. [Електронний ресурс] / Є. Герльт // Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/14/17_UM_14_Dyskusii_Gerltpdf